

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

К 10.22.648 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 811.161 (575.2) (043.3)

Жолдошева Айнура Камилжановна

**ТИЛДИН ПРОВЕРБИАЛДЫК ТАЛААСЫНДА ДИНИЙ
КОНЦЕПТТЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош – 2023

Диссертациялык жумуш Ош мамлекеттик университетинин эл аралык медицина факультетинин социалдык-гуманитардык дисциплиналар кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** **Зулпукаров Капар Зулпукарович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Ош мамлекеттик университетинин
Лингвистикалык изилдөөлөр борборунун
директору
- Расмий оппоненттер:** **Абдувалиев Ибраим**
филология илимдеринин доктору, Б. Осмонов
атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасынын профессору
Абдразакова Гульмира Шарапидиновна
филология илимдеринин кандидаты,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетиндеги кыргыз филологиясы
факультетинин кыргыз тил илими кафедрасынын
доценти
- Жетектөөчү мекеме:** К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университетиндеги филология
факультетинин кыргыз тил жана адабият
кафедрасы, 722200, Каракол шаары,
Абдрахманова көчөсү, 103

Диссертациялык иш 2023-жылдын 19-майында саат 14.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 723500, Ош ш., Ленин көчөсү, 333.

Диссертациялык иш менен Ош мамлекеттик университетинин жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 14-апрелинде таркатылды.

К 10.22.648 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Ибраимова Г.О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу көптөгөн факторлор менен шартталат. Аны тандоонун себептери катары:

1) теолингвистиканын маселелеринин дээрлик каралбай жаткандыгы; республикабыз өз алдынчалыкка жана толеранттуулукка өтүү шартында улуттун когнитивдик-тилдик ойтутумундагы өзгөрүүлөрдү каттоо, иреттөө, сыпаттоо зарылчылыгы;

2) коммунисттик-атеисттик идеалдардын алсыздануу, трансформациялануу мезгилиндеги кыргыздын дүйнө сүрөтүндөгү жылыштарды, кеңейүүлөрдү, тактоолорду лексика-фразеологиялык каражаттардын мисалында ачыктоо муктаждыгы;

3) элибиздин диний ишенимине позитивдүү карап, анын баалуулуктарын, пайдалуу касиеттерин колдонууга, жетекчиликке алууга умтулушун колдоо менен, алардын айрымдарынын көз карашындагы түркөйлүктү, “сокур” консерватизмди, ыксыз чектөөлөрдү, артыкбаш эрежелерди, ислам өлкөлөрүнөн активдүү таркалып жаткан бир тараптуу, келечексиз идеалдарды, башка конфессиялардын өкүлдөрүнө карата агрессивдүү аракеттерди чагылдырган тилдик каражаттарды лингво-когнитивдин изилдөө орбитасына алып чыгуу зарылдыгы;

4) этностук эстутумда, жүрүм-турумда, салт-санааларда, жөрөлгөлөрдө, жаш муунду тарбиялоодо диний адептүүлүк мурастарын туура пайдаланууга чакырган элдик императивдердин мазмунун ачып берүү керектиги;

5) учурдагы дүйнө сүрөтүбүздөгү диний концепттердин түрлөрүн, түзүлүшүн, өзөгүн жана жакабелин толук аныктоо зарылдыгы; булардын репрезентативдерин ар тараптан сыпаттап берүүнүн тил илими үчүн баалуулугу;

6) тилди пайдалануучулардын эстутумундагы диний аталыштардын жыштыгын белгилөө лингвостатистика үчүн орчундуу экендиги;

7) кыргыз паремияларынын материалында улуттук эстутумдагы диний пропозиция-когнитемалардын түрлөрүн жана типтерин аныктоонун лингвокогнитология үчүн керектиги эсептелет.

Бул маселелерди чечүү диний концепттердин улуттук ойтутумдагы ордун аныктоого, муну объективдештирүүчү тилдик каражаттардын семантикалык түрлөрүн, жалпы көлөмүн, моделин, каркасын түзүүгө ири өбөлгө болот.

Бул темага илимий жактан изилдөө максатында кайрылуу мүмкүнчүлүгү мындан отуз жылдай мурда, тагыраак айтканда, 1990-жылдын 1-октябрында СССРде “Динге ишенүүгө тыюу салбоо жана диний уюмдар жөнүндө закон” кабыл алынган учурдан баштап пайда болгон.

Иштин илим изилдөө мекемелердин темалары жана проекттери менен байланышы. Изилдөө Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Илим жана илимий-техникалык маалымат башкармалыгы каржылаган “Кыргызстандын лингвоэтномаданий объекттери

илимдин заманбап парадигмаларынын контекстинде” аттуу долбоордун чегинде аткарылган (2009-2011-жж.).

Изилдөөнүн максаты болуп кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүнүн диний концептосферасын синхрондук негизде комплекстүү сыпаттап берүү эсептелет.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1) тилдик дүйнө сүрөтү, концепт, концептосфера, диний концепт, когнитивдик, диний концептосфера түшүнүктөрүн аныктоо;

2) кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнүн диний концептосферасынын базистик концепттеринин түрлөрүн, чөйрөсүн ачыктоо;

3) диний концепттердин доминанттык вербализаторлорунун семантикалык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрмө, энциклопедиялык, эки тилдүү сөздүктөрдөн, диний адабияттардан жана сөздүктөрдөн карап, талдап чыгуу, аларды изилдөө нугуна кийирип сыпаттап берүү;

4) менталдык жактан маанилүү диний концепттердин доминанттык вербализаторлорунун ар доордогу маанилик үлүшүндөгү өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүү, аларды ачыктап берүү;

5) кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнө таандык диний концептосферанын моделин түзүү жана анын структурасын аныктоо;

6) кыргыз менталитетине тиешелүү диний когнитивдиктердин провербиалдык репрезентативдерин мүнөздөп чыгуу;

7) жандуу кептеги диний концепттердин тилдик жактан репрезентациялануу өзгөчөлүктөрүн билүү үчүн сурамжылоо уюштуруп, ушул маалыматтардын негизинде тыянак чыгаруу.

Диссертацияда алынган **натыйжалардын илимий жаңылыгы**: 1) кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнө тиешелүү диний концептосферанын аныкталышы; 2) бул концептосферанын комплекстүү когнитивдик дүйнө сүрөтүндөгү айрым жаңы түрлөрүнүн синхрондук алкакта белгилениши жана негизделиши; 3) диний концептосферанын моделин иштелип чыгып сунушталышы; 4) аталган концептосферанын өзөктүк жана жакабелдик чөйрөлөрүнүн аныкталышы, булардын репрезентативдеринин толук серептелиши; 5) диний концептосферанын доминанты катары "Кудай/Аллах" концептинин когнитивдик-тилдик деңгээлде сыпатталышы; 6) кыргыз менталитетине тиешелүү диний когнитивдиктердин аныкталышы жана мүнөздөлүшү; 7) клерикалдык концептосфераны объективдештирүүчү лексикалык-фразеологиялык каражаттардын системаланып жиктелиши - изилдөөнүн жаңы илимий натыйжалары.

Диссертациянын **практикалык маанилүүлүгү** андагы жыйынтыктардын, натыйжалардын ЖОЖдордогу жана мектептердеги окуу-тарбиялык процессинде кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүндөгү негизги диний концепттердин талкууланышына, талданышына, өздөштүрүлүшүнө үлүш кошуп, айрым факты-материалдардын практикалык сабактарда пайдаланууга мүмкүн болушунда турат. Диний түшүнүктөрдү, салттуу эрежелерди камтыган накыл сөздөр тилди, этникалык психологияны,

этикетти үйрөнүүгө өбөлгө түзөт. Бул багытта чет элдиктер үчүн атайын сүйлөшмөлөрдү, билингвалдык сөздүктөрдү түзүүгө да болот.

Коргоого сунушталган жоболор:

1. Диний концепт - менталдуулуктун константасы, теологиялык көз караштын түзүүчүсү, элдик адеп-ахлактык нормалардын бир агымы. Аны улуттун калыптанган дүйнө сүрөтүнөн ажыратып кароого болбойт.

2. Улуттук эстутумда базистик диний концепттер биригип, "Кудай/Жараткан/Аллах/Теңир" абсолюттук-өзөктүк концептинин чөйрөсүн түзөт. Бул суперконцепт дүйнөнүн диний сүрөтүндө жаралуунун, жашоонун, мейкиндик-убакыттын, ааламдын, адилеттүүлүктүн, жакшылыктын ж.б. идеалдардын себеби, башаты катары аныкталат.

3. Клерикалдык концептосферанын базистик концепттеринин мазмуну аларды чагылдырган, камтыган, материалдаштырган лексика менен фразеологияда берилет.

4. Диний концептосфераны, анын репрезентативдерин модел-дештирип, типтүү структурасын аныктоого болот.

5. Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндө эл иштеп чыккан жалпылоочу адептик пропозициялык-когнитемалык формулалар жүрүм-турумду, ой жүгүртүүнү, пикир билгизүүнү жетектөөчү милдет аткарат.

Бул жоболорду тастыктоочу ойлор, сунуштар, жыйынтыктар философия, тарых, социология, этнология, теология, паремиология сыяктуу илимдердин принциптерине таянуу менен, лингвистиканын заманбап парадигмасын түзүүчү антропоборбордук тармактардын категорияларына, методдоруна, корутундуларына, табылгаларына негизделишет.

Диссертанттын жекече салымы. Теманы тандоо, материал жыйноо, пландаштыруу, ишти жазуу, макала чыгаруу изденүүчү тарабынан аткарылды. Диссертацияны түзөтүү жана редакциялоо илимий жетекчи тарабынан жүргүзүлдү. Айрым макалалар авторлоштор менен басмадан чыкты.

Изилдөө натыйжаларынын колдонулушу. Иштин фактылык материалдары университеттин факультеттер аралык кыргыз тили кафедрасы өткөрчү практикалык сабактарда колдонулду. Ишеним толеранттуулугуна жана динге, дин адамдарына сый мамиле кылууга байланыштуу тексттерди талдоо, талкуулоо, сындоо аталган предмет боюнча сабактарда жүргүзүлдү.

Аудиториядан сырт өткөрүлгөн "Дин жана гумандуулук", "Кудай үчүн бардык диндер бирдейби?", "Пайгамбарлар Иса алейки-салам менен Мухаммедди (с.а.в.) эмнелер байланыштырат?" деген темадагы диспуттар да жаштарда диний толеранттуулукту өрчүтүүгө арналган.

Иштин натыйжаларынын апробациясы түрдүү университеттик илимий-практикалык конференцияларда (7), эл аралык (1) жана республикалык (2) конференцияларда окулган, талкууланган докладдарда ишке ашты.

Диссертациянын темасы боюнча 10 макала, анын ичинде ЖАКтын тизмесиндеги РИНЦ сунуштаган басылмаларда 2 макала жарык көргөн.

Изилдөөнүн **структурасы**. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (173 библиографиялык бирдик), тиркемелерден турат.

ЖУМУШТУН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Лингвокогнитологиянын идеялары, жоболору жана принциптери” деп аталган **биринчи бапта** антропологистика же лингвистикалык антропоцентризмдин жалпы жоболоруна сереп салынат. Анын тармактары катары лингвокогнитология (когнитивдик лингвистика), лингвомаданият таануу (лингвоэтномаданият таануу), лингвоконцептология, лингвопаремиология, теоллингвистика ж.б. жаңы дисциплиналар саналат. Булардын баарында концепт түшүнүгү категориялык кызмат аткарат.

Диний түшүнүктөрдү вербалдаштыруу жана алардын түзүмүн, мазмунун аныктоо проблемасы эзелтен эле теологдорду, философторду, психологдорду кызыктырып келген. XX кылымдын экинчи жарымында жана XXI кылымдын башында лингвистиканын борбордук объекти катары кептик баарлашууда жүзөгө ашкан жандуу тил (дискурс) алдыңкы планга көтөрүлдү. Немистин улуу окумуштуусу В. фон Гумбольдт айткандай "бардык лингвистикалык изилдөөлөрдүн негизинде адам, бирок ал жөн гана инсан катары эмес, тилдик инсан катары болушу керек деген жобо азыркы тил илиминин аныктоочу тенденциясынын фундаменти болуп калды" (1985).

Ушул контекстте акыркы жарым кылымдагы диний дискурскка болгон кызыгуу, адамдын жана адамзаттын жашоосундагы диндин ролун аныктоого, баалоого умтулуулар ири мотивацияга ээ болууда. Анын үстүндө этностук эстутумда бир гана дин Кудайды жана адамды байланыштырып турган, дүйнөнү гармониялаган, чындыкты, адилеттүүлүктү ишке ашыра турган ишеним деп түшүнүү үстөмдүк кылууда.

Диний, философиялык, этикалык жана психологиялык концепттердин иерархиясында биринчи орун Кудай, дин, ишеним, рух, сый, урматтоо, адилеттүүлүк ж.б. ушул сыяктуу универсалдуу концепттерге таандык. Г.Д. Гачев айткандай, булар - "инсандык жана социалдык, улуттук жана жалпы адамзаттык" дүйнө таануу түшүнүктөрү (1988), ал түшүнүктөр, О.П. Присяжников ою боюнча, "айланасында иерархиялык формада дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн түйүндүү чекиттери топтолгон "ок" болуп эсептелишет".

Ушул жалпы адамзаттык, инсандык жана социалдык концепттердин арасынан Кудай концепти эң чоң популярдуулукка ээ. Ал өзүнүн универсалдуулугу жана "жалпы адамзаттуулугу" менен концепт-константа, макроконцепт деген аныктамаларга ээ болгон. Буга Г.Н. Скляревская, Е.В. Сергеева, Л.Г. Гынгазова, Н.О. Козина, Ю.Н. Михайлова, Е.Ю. Булыгина, Т.А. Трипольская, Ю.Т. Листрова-Правда, Н.В.Шведова, Р.А. Короленко, Е.А. Алексеева, А.В. Полина, О.В. Елисеева, Е.И. Алещенко, М.А. Малабаев ж.б. көптөгөн окумуштуулар кайрылышкан.

Түркологияда Кудай/Алла/Аллах/Теңир концепти К.М.Мусаевдин, Р.А. Тадинованын, З.Н. Экбанын ж.б. окмуштуулардын изилдөөлөрүнүн предмети болгон (1996). Кыргызстанда А.А. Абдулатов (2002а, 2002б, 2006), А.Н. Сыдыков (2011), М.А. Малабаев (2002), К.З. Зулпукаров (2010, 2012, 2017), Л.И. Дрофа (2009), А.А. Калмурзаева (2017), С.С. Сейитбекова (2010а, 2010б) ж.б. «Кудай» концептин макал-лакаптык санат сөздөрдүн материалында изилдешет.

Бул эмгектин негизин когнитивдик лингвистиканын идеялары, категориялары жана принциптери түзөт. Когнитивдик изилдөөлөр, белгилүү болгондой эле, элдин маданий эсинде белгиленген универсалдуу тажрыйбаны таанууга багытталышат, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын жана приоритеттерин терең түшүнүүгө түрткү беришет.

Биринчи бапта, демек, тилдин азыркы антропоборбордук парадигмасындагы когнитивдик лингвистиканын абалы сыпатталат, аны түзгөн терминдердин мазмуну (дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, менталитет ж.б.) аныкталат. Ошондой эле концептти когнитивдик лингвистикада изилдөөнүн азыркы кездеги абалы, концептуалдык талаа түшүнүгү, концептуалдык анализдин методикасы сыяктуу ар түрдүү маселелер каралып өтөт.

Адамзаттын, этностун, бир топтун же жеке кишинин оюнда пайда болгон көз караштардын, пикирлердин, түшүнүктөрдүн жыйындысын дүйнө сүрөтү деп атоо эзелтен эле белгилүү. Дүйнө сүрөтүнүн түзүлүшү, түрлөрү философтор, логиктер, лингвисттер, культурологдор, психологдор ж.б. тарабынан бир канча кылымдардан бери эле талкууланып келе жатат. Алар азыркы күндө да актуалдуу болуп калууда. Кыргызстанда аталган терминди биринчи ирет Л.А. Шейман менен Г.Д. Гачев колдонушкан (2018) жана аны илимдин тилине жатыгышына салым кошушкан.

Дүйнө сүрөттөрүнүн ичинде биз эки типти – синхрондук жана диахрондук түрлөрдү ажыратууга мүмкүн деп айта алабыз. Анан дагы улуттук дүйнө сүрөтүнүн алкагында касталык-таптык дүйнө сүрөттөрү жөнүндө сөз кылууга болот. Коомдогу карама-каршы, өз ара окшобогон катмарлардын дүйнө караштарынын ички түрлөрүн ажыратууга мүмкүн: дүйнөнүн 1) диний - атеисттик; 2) ак сөөктүк – карапайымдык; 3) феодалдык – жалчымандык; 4) капиталисттик – пролетарийдик (марксизм-ленинизм идеологиясында); 5) брахмандык – брахман эместик (индуизмде эч дебегенде беш ири каста жиктелет эмеспи); 6) олигархтык – мээнеткечтик сыяктуу сүрөттөрүн жалпылап белгилесек, булардын ичинде эле канчалык кичи сүрөттөрдү жиктеп берүүгө болот: диний дүйнө сүрөтү христиандык (католиктик / православиялык / протестанттык) / мусулмандык (сунниттик / шииттик / исмаилиттик) / буддисттик (хинаяналык / мухаяналык) ж.б. дүйнө сүрөттөрүнө ажыратылат.

Бүгүнкү күндө "менталитет" түшүнүгүнө ар кандай мазмундагы көз караштар, аныктамалар берилип келүүдө. Азыркы орус тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө "менталитет" сөзү “дүйнөнү кабыл алуу, акылдын багыттуулугу” (СРЯ, 2007), “образ, инсандын же социалдык топтун ойлонуу

жана дүйнөнү кабыл алуу жолу” (В.В.Красных, 2003), "элдин, социалдык топтун же индивиддин маданиятта, тилде, жүрүм-турумда көрүнгөн психикалык, интеллектуалдык, идеологиялык, диний, эстетикалык ж.б. ойлонуу өзгөчөлүгүнүн жыйындысы" (В.В.Колесов, 2002) деп аныкталат.

Кеңири түшүнүктө менталитетти жүрүм-турум жана кабыл алуу жолдорунун жыйындысы катары, түшүнүктөрдүн, жүрүм-турум жана реакциялар ыкмаларынын топтому катары аныкташат (1996). Мына ошентип, менталитет түшүнүгүнүн мазмунуна акыл-ой түзүлүшү, дүйнө көрүү манерасы, дүйнөнү аңдоонун жыйынтыктары болгон образдар менен түшүнүктөр киргизилет, ошондой эле адамдын ишмердүүлүгүнүн жүрүм-турумдук жагы да камтылат: менталдык процесстерден жана алардын мазмунунан сырткары менталитет түшүнүгүнө кылык-жоруктар да кошулат.

Менталитетке уңгулаш менталдуулук категориясы бар. Өзүнүн салттуу маанисинде менталдуулук менен менталитет синонимдер эле (нем. *mentalität*) жана жалпысынан тигил же бул "акылдын түзүлүшү" (эреже катары, социологиялык контексттерде) катары белгиленет. Менталдуулук – бул өзгөчө "психологиялык жабдуулар" (М. Блок), "символикалык парадигмалар" (М. Элиаде), "үстөмдүк кылуучу метафоралар" (П. Рикер), эң аягында, "архаикалык калдыктар" (З. Фрейд) же "архетиптер" (К. Юнг) (2019).

Семасиология менен функционалдык лингвистикада “талаа” термини орчундуу мааниге ээ. Анын жардамы менен бир топ лингвистикалык маселелер чечилип жатат. Талаа проблемасы менен ХХ кылым ичинде чет өлкөлүк лингвисттер да (И.Л. Вайсгербер, Г. Ипсен, Й. Трир, В. Порциг ж.б.), россиялык (советтик) лингвисттер да (Ю.Д. Апресян, А.В. Бондарко, Ю.С. Степанов, Л.А. Новиков, Г.С. Щур, Ю.Н. Караулов, Р.М. Гайсина, Л.М. Васильев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, А.А. Уфимцева ж.б.) алектенишкен. Семантикалык талаа түшүнүгү биздин республиканын тил изилдөөчүлөрү тарабынан да колдонулуп (К.З. Зулпукаров, М.И. Лазариди, З.К. Дербишева, У.Ж. Камбаралиева, К.Т. Турдуев, Б.Т. Борчиева, З.Т. Бекмуратов ж.б.), бир канча алгылыктуу иштер аткарылды.

Когнитивдик-теологиялык талаа – макроконцепт. Көпчүлүк элдин ойтутумунда бул талаанын өзөктүү бирдиги – бүт мейкиндик-убакыттын, жандуу-жансыз дүйнөнүн жаратуучусу. Андан тышкары бирдей, бирдей эмес микроталаалар да макроконцептке компонент катары кирет: 1) сыйынуу, табынуу процедуралары; 2) субъекттер (ангел / периште, поп / молдо ж.б.); 3) объекттер (костел / церковь / собор / мечит; “Библия”, “Куран” ж.б.); 4) идеалдар (адилеттүүлүк, боорукердик ж.б.). Булар да өзүнчө изилдөөнү талап кылат.

Аталган когнитивдик-тилдик талаанын борборун (ядросун, өзөгүн) “Кудай” концепти, жакабелин “Пайгамбар”, “Молдо”, “Бейиш” ж.б. концепттер уюштурат. Бул эки катмар – “ядро - периферия”, “өзөк - жакабел”, “борбор - чекебел” – бири экинчисиз жашабайт, бүтүн биримдикти түзүшөт.

“Тил менен диндин байланышы: изилдөөнүн терминдик-категориялык парадигмасы, методологиясы жана методдору” деген

аталыштагы экинчи бапта иштин терминдик өбөлгөлөрү, материалдары жана методдору, тил менен дин этностук маданияттын курамдык бөлүгү катары каралышы, теологиялык суперконцепттин аталыштары: түзүлүшү, этимологиясы, таркашы; теологиялык микроконцепттердин репрезентативдери жөнүндө, ошондой эле провербиалдык фонд - клерикалдык фразеологизмдерди изилдөө үчүн баштапкы база экендиги жөнүндө сөз болот. Мында иште колдонулган айрым терминдерге, негизинен көп таркалган, илимде жакшы өздөштүрүлгөн гана терминдерге мүнөздөмөлөр берилген, мисалы когниция, менталдуулук, когнитивдик база, категориялаштыруу, концептуалдаштыруу. Анын ичинде концепттин бир кыйла түрлөрүнө – элес, түшүнүк, схема, сценарий, фрейм, гештальт сыяктуу түрлөрүнө мисалдар келтирилип кеткен. Ошондой эле лингвокогнитология үчүн базалык болуп эсептелген бир нече түшүнүктөр жөнүндө айтылып өтөт: билим, акыл-эс, концептосфера.

Ушул жана кийинки бапта изилдөөнүн материалы жана объекти катары төмөндөгүлөр бөлүнүп көрсөтүлдү:

- 1) тил менен диндин өз ара алакасын чагылдырган вербалдык каражаттардын системасы;
- 2) динге тиешелүү лексиканын, фразеологиянын жана паремиканын курамы;
- 3) айрым теонимдердин этимологиясы;
- 4) тилдеги провербиалдык мейкиндиктин түзүлүшү, көлөмү, статикасы жана динамикасы;
- 5) конфессионалдык-тилдик каражаттардын мазмунундагы концепттин түрлөрү;
- 6) тилдин диний-провербиалдык мейкиндигиндеги когнитемалык-пропозициялык катыштагы накыл сөздөрдүн түзүлүшү;
- 7) теологиялык минитексттердин талдоосу.

Изилдөөгө материал катары "Кыргыз совет энциклопедиясы" (6 томдук: Башкы редактору Б.О.Орузбаева) (1972), "Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү" (А. Акматалиевдин ред.) (2016), А.А. Али-заденин "Аллах // Исламский энциклопедический словарь" китеби (2007), К.К. Юдахиндин "Киргизско-русский словарь" аттуу эмгеги (1965), П.Я. Черныхтын "Историко-этимологический словарь современного русского языка" китеби (1990), Алаудин Мансурдун "Курани карим" китеби (2001), Д.Н. Ушаковдун редакциясы астында чыккан "Толковый словарь русского языка" китеби (1995), С.И. Ожеговдун "Толковый словарь русского языка" китеби (2001), Г.М. Гогиберидзенин "Исламский толковый словарь" китеби (2009), "Древнетюркский словарь" (ДТС) (В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев ж.б. сөздүгү) (1969), Г.Дьяченконун "Полный словарь церковнославянского языка" (1993), Г.Ньюбинин "Краткая энциклопедия ислама" аттуу эмгеги (2007) ж.б. китептеринен алынган маалыматтар кызмат кылды. Паремиялык жана түрдүү фольклордук, мифтик, афористикалык жыйнактардан алынган мисалдар да иштин фактылык фундаментин түздү.

Изилдөөнүн объекти – кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнүн диний

концептосферасы.

Изилдөөнүн предмети болуп сөздүктөрдө, жыйнактарда, изилдөөлөрдө берилген кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнүн диндик негизги концепттерин вербалдаштыруучу каражаттардын жана алардын азыркы тилди алып жүрүүчүлөр тарабынан түшүндүрүлүшү эсептелет.

Бул материалдарды иликтөөдө жалпы лингвистиканын методологиясына жана методдоруна кайрылдык.

Иште **изилдөөнүн үч түрдүү методдору** колдонулуп, изилдөө негизинен салттуу методикалардын жардамында аткарылды. Иштин биринчи этабы тема издөө, проблема тандоо, адистер менен кеңешүү сыяктуу кызматтарды талап кылып, анын базалык мазмуну **эмпирикалык методдордун** жардамы менен аткарылды. Кийинки изилдөөнүн жүрүшүндө **теориялык методдордун** ыкмаларын пайдаланууга туура келди. Негизги жоболор жана жыйынтыктар **диалектикалык методдун** негизинде иштелип чыкты.

Дин адамды анын жашоосунун бардык этаптарында, бардык доорлорунда, алгачкы уруучулук доордон бүгүнкү глобалдык-электрондук доорго чейин коштоп келет. Көп изилдөөлөр динди адеп-ахлакты, жүрүм-турумду жөндөөчү күч катары баалашат.

Динде Кудайдын жалгыздыгы жөнүндөгү пикир алдыңкы планга коюлат. Бул идеяга бир нече башка концепциялар да ыктап турат. Буларда да Кудайдын бирөө гана экендиги, жалгыз экендиги таанылат, бирок анын адамзатка жиберген пайгамбарлары, элчилери түрдүүчө экендиги христиан дининде, исламда, буддизмде ишенимдүү тастыкталат.

Тил менталдык дүйнөнү материалдаштырып чагылдыруучу универсалдык каражат катары өзүнүн конфессионалдык сөз казынасына көптөгөн клерикалдык мүнөздөгү тилдик бирдиктерди камтып колдонулушуна жол ачып турат. Конфессионалдык лексика – ири көлөмдөгү сөздүк система. Анын курамына дүйнө таанымдын диний аспектинде камтылган түшүнүктөрдүн, дефинициялардын, образдардын, сценарийлердин, фреймдердин, гештальттардын репрезентативдери кирет да, өтө ири блоктун түзүп турат. Кыргыздын менталдык-тилдик диний мейкиндиги анын жалпы дүйнө сүрөтүндө өзгөчө орунга жана салмакка ээ.

Кыргыз менталитети – өтө байыркыдан топтолгон, системалашкан, уюшулган, активдүү иштеген, тынымсыз өзгөрүлүп турган көз караштардын жыйындысы. Анын курамына дин түшүнүгү кийин эле кирген. Бул сөз-түшүнүк бизге араб тилинен исламды таркатуучулар тарабынан өткөрүлгөн болуу керек. Ал кыргыздарда “дин, ишеним таркатуу түрүндө өздөштүрүлгөн” (К.К.Юдахин, 1965). Диндин негизинде “жогорку күчкө биргеликте, жапырт, уюшкандык менен ибадат кылуу” деген мазмуну жатат.

XX кылымдын экинчи жарымындагы энциклопедиялык же түшүндүрмө сөздүктөрдөгү диндин аныктамалары жалаң гана атеисттик көз карашка багытталган (мисалы, БСЭде, түшүндүрмө сөздүктөрдө (БАС, МАС, Д.Н.Ушаковдун сөздүгүндө)). Кыргыз тилинде *дин* сөзүнүн негизги эки мааниси бар: 1) дин – кудайдын бар экендигин, дүйнө Кудай тарабынан

жаратылгандыгын жана жөнгө салынып турарын тастыктап, ушул ишенимдин айланасында белгилүү бир системадагы ырым-жырым, эреже, жоболору иштелип чыккан ишеним; 2) Ислам дини, христиан дини (К.К.Юдахин, 1965). Мындан сырткары, динге ислам теологдору, лексикографиялык басмаларда да түшүндүрмөлөр берилип жана анын жыйынтыгы катары конфессионалдык лексикага карата мамилелердин олуттуу өзгөрүүсү болуп өттү. Бул тилдерди алып жүрүүчүлөрдүн сүйлөөсүндө диний-теологиялык чөйрөдөгү лексиканын иштешинин активдешүүсүнө түрткү берди, б.а., 70 жылдан артык иштетилбей “кайрадан кайтарылган” сөздөр эбегейсиз жанданууга ээ болду. “Кайтарылган” лексиканын өзгөчө жана бир кыйла маанилүү бөлүгүн диндин, эң алгач ислам дининин, терминдери түзүшөт. Кыргыз лексикасында *Алла / Аллах / Кудай / Теңир / Көкөтөңир / Көктеңир*, *ислам дини, дин, диний көз караш, мечит, имам, үммөт, намаз, орозо, орозо питир, ыйман, сооп, кайыр-садага, Курани карим, даават* ж.б. сөздөр нейтралдуу жана оң коннотативдик семантикага ээ болушту.

Теологиянын жана лингвистиканын жигинде, байланышында, өз ара аракеттенүүсүндө бир кыйла жаңы илимий багыттар пайда болууда. Мисалы, теолингвистика (грекче *theos* – Кудай жана лат. *lingua* - тил) – тилдин жана диндин кошулган жеринде пайда болгон жана диндин тилде бекемделип жана чагылдырылып калган көрүнүштөрүн изилдеген илим (А.К.Гадомский, 2004).

Дүйнөлүк цивилизациянын диний компонентинин борбордук концепти катары “Кудай” түшүнүгү кызмат кылат. Бул түшүнүк ар бир дин адамынын жүрөгүндө, көңүл чордонунда орун алат. Аны динден сырткары же динге каршы адамдар да билет. Биздин улуттук лингвомаданиятыбызда “Кудай” концептинин түрдүү аталыштары таркалган.

Аталган концепттин айрым аталыштарына этимологиялык талдоо жүргүзүп чыкканыбыздан соң биз жазма эстеликтерде катталган ошол суперконцепттин алгачкы аталышын **dev* катары белгилөөгө болот деп айта алабыз. Бул архетипти б.э. чейинки XVIII-XIII кылымдардагы колдонулган санскрит, авеста, хетт, лувий, ликий ж.б. (инд-европа тилдер бүлөсүнүн) тилдерде кездештирүүгө болот (Т.В.Гамкрелидзе, 1984). Бул праформанын рефлекстери байыркы да, кийинки да тилдерде учурайт: санскр. *diēv-ah*, лат. *deu-s*, б.ирл. *dia* «Кудай», б.исл. *tiv-ar* “Кудайлар”, б. прус. *deiws* “Кудай”, лув. *tiv-at* “күн Кудайы”, лит. *diēv-as* “Кудай, асман” ж.б. Бул сөздөр асмандын аталыштары менен этимологиялык жактан байланыштырылат: б.инд. *div-ya-* “асмандык, асманга караштуу/тиешелүү”, лат. *diu-s* ошол эле мааниде, литв. *dievo sūneliai* “асман уулдары” (Т.В.Гамкрелидзе, 1984; М.Фасмер, 1986).

Индиялыктар менен ирандыктардын тилинде “Кудай” концептинин аталыштары айкалышып, кесилишип, арийлерде (байыркы индустарда) *асур* “азезил, шайтан”, *дев* “кудай” маанисинде, перстерде, тетирисинче, *асур* “кудай”, *дев* “азезил, шайтан” маанисинде колдонулган (К.З.Зулпукаров, 2016). Иудизм дининде теологиялык суперконцепт *Яхве* сөзү менен

белгиленет. Байыркы жөөттөр өзүлөрү табынган Кудайды ушинтип аташкан. Аны сыйлап, табулаштырып, ыйык тутуп, *Господь* дешкен.

Кыргызча *дөө* “алп, балбан” сөзү да убагында “Кудай” түшүнүгүн берген болуу керек. Ошондуктан аны кытайча *dī* “кудай, асман; асмандык; падыша, падышалык” сөзү менен жакындаштыруу да негиздүү.

“Кудай” концептинин кыргыз тилиндеги репрезентативдеринин бирөө – *ээ / эге / эгә* (диал.) сөзү. Мунун түрк тилдеринде таркалган варианттары түрдүүчө: 1) алт., койб., кырг., леб., тел., саг., саян., тув., хак., шор. *ээ*; 2) каз. диал., кырг., лоб., түрк диал., өзб. диал., чаг. *эге*; 3) уйг., өзб. *эгә*; 4) уйг. диал. *игә*; 5) каз. диал. *ігә*; 6) өзб. диал. *игә, иги*; 7) түрк диал., түркм. *эйе*; 8) түрк диал. *эйіе*; 9) өзб. диал. *эйә*; 10) балк., караим. диал., каракалп., ног., түрк, чаг., чув. *ийә*; 11) каз. *ійә*; 12) тат. диал., өзб. диал. *ийә*; 13) баш. диал. *ійә*; 14) караим. диал. *йе/ійә*; 15) бар., каз. диал., кач., койб. *йәә*; 16) койб., саг. *ии*; 17) аз., кум. *йейе*; 18) өзб. диал. *йига, ийга*; 19) аз. *иййә, йейе*; 20) өзб. диал., чаг. *ики, икә*; 21) лоб., др.-тюрк., чаг. *иди*; 22) осмон түрк *эст. ыс/ис* (ил. исси “эл башчысы”), түрк диал., чаг. *әз*; койб. *изә*, уйг. диал. *езә*; 23) сарыг-юг., караим. диал. *исе*; 24) як. *иччи* (Э.В.Севортян, 1974).

Бул мисалдардын акыркыларын (22-24) байыркы *эс/эши* “(асман) Кудайы” сөзү менен байланыштырууга да болот. Биздин оюбузча, байыркы *эс* “Кудай” сөзү менен *асман* лексемасы да тектеш. Бул сөздүн тыбыштык шөкөттөлүшү ассимиляция кубулушу менен түшүндүрүлөт: *эс* “кудай” + *ман* “киши, адам, эр” сөздөрү кошулганда экинчи компоненттин үндүүсү биринчи компоненттин үндүүсүн окшоштуруп алган болуу керек: *эс+ман>асман*. Мында регрессивдүү ассимиляция кубулушу жүргөн.

Түрктөр *көк таңри* идиомасына сырдуу маани беришкен. *Көк калык* сөзү да “асман, обо” маанисинде гана колдонулган. Ал эми *таңри* – эң жогорку башталыш, дүйнөнү, дүйнөдөгү бардык кубулуштарды башкарат, адамдардын өмүрү, тагдыры да ага баш ийет (ДТС, 1969; Э.Р.Тенишев, 2006).

“Асмандын ээси / дүйнөнүн ээси” түшүнүгүн туюнткан *таңри* сөзү көптөгөн тыбыштык варианттарга ээ: *таңри/ таңры/теңри/ теңир/ тенгер/ тенгир/ тангир/ тангра/ тейр/ тейир/ тягри/ тигр/ тигир* ж.б. (Э.Р.Тенишев, 2006). Бул аталыштын башка тилдерде учураган конкреттүү түрлөрүн да келтирүүгө болот: 1) шумерче *dingir* “Кудай”; 2) кытайча *thjen/chjen* “асман”, б.-кыт. *thīn*, орто кыт. *thien* “асман, асмандар” (Э.Р.Тенишев, 2006), азыркы тилде *tiān* “асман” (Ю.И.Левин, 1984); *dān* “саар, таң, эрте, эртелеп, эрте менен; күн, күндүзү; таң атуу” (К.З.Зулпукаров, 2016); бул сөздөр тектеш болуу керек, анткени таң атуу кубулушу асмандын чыгыш тарабынан башталат; 3) монг., бурят. *тенгери* “асман, кудай”, калм. *тенгер* “асман, кудай” ж.б. (К.З.Зулпукаров, 2016). Демек, эзелтен **teng* уңгусунун түрк тилдериндеги рефлекстери негизинен “кудай”, “асман” маанилеринде колдонулушу талаш-тартыш жаратпайт.

Теңир сөзүнүн этимологиясы боюнча үч көз караш бар. Алар:

1. *Теңир* сөзү алтай тилдеринде таркаган. Ал эзелки алтайча **таңгири* “ант, пир”, байыркы түркчө **теңри/таңри* “ант”, байыркы монголчо **таңгараг* “ант”, байыркы тунгус-маньчжурча **таңгура-* “сыйынуу,

табынуу, жалбаруу”, байыркы япончо **tinker-* “ант берүү, касам ичүү” сөздөрүнөн келип чыккан. Бул жоромол боюнча сөздүн алгачкы мааниси – “кудай”, кийинки мааниси – “асман”.

2. Бул пикирди көп тилчилер колдошпойт. К.М.Мусаевдин ою башкача: **тең-* “көтөрүлүү, жогорулоо” сөзүнө аракет ээсин билгизген *-ир* мүчөсү кошулуп, *теңир* сөзү жасалган. Бул сөзгө таандык категориясынын 3-жак мүчөсү *-и* кошулуп *таңри/теңри* теоними пайда болгон.

3. Кийинки көз караш К.З. Зулпукаровго таандык. Анын ою боюнча *теңир* сөзү өзү эки уңгудан турат: *тең* “асман, Күн (планета), күн (сутканын жарык бөлүгү)” + *эр* “кожоюн, ээ, жаратуучу”. Калмакча *тенгер* “асман, кудай” сөзүнүн экинчи мууну алгачкы тыбыштык сүлпөттү сактаган болуу керек. Ошондо баштапкы маани “асман ээси, ааламдын кожоюну, жарык дүйнөнүн жаратуучусу” түрүндө колдонулушу мүмкүн; алтайча *teng* “асман, Күн, таң, саар” сөзүн ал и.-е. тилдериндеги **den* сөзү менен салыштырат: б. инд. *dinam* “күн”, *dyām* “асман”, лат.*nundinae* “базар күнү (ар тогуз күндөн кийинки күн)”, *diem* “асман”, б. прус.*deinan* “ар күнү” (табыш жөнд.), готчо *sinteins* “ар күнү”, ирл.*denus* “мезгил арасы/ ортосу”, латыш. *diena* “күн”, лит. *diena* “күн”; ор., укр. *день*, бел. *дзень*, болг. *денят*, чех.*den*, ж. луж.*dzen*, ы. луж.*zen* “күн (сутканын жарык бөлүгү)”; нем. *Tag* “күн” ж.б. жана буга *эр* “кожоюн” сөзүнүн жалганышы жаңы теонимди жараткан деп жоромолдойт.

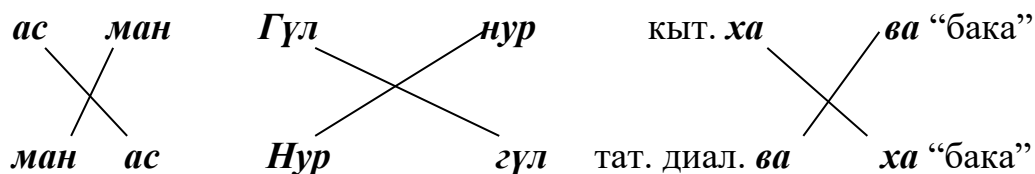
Кудай аталышы кыргыздардын исламга өтүшүнө чейинки мезгилге туура келет. Бул сөздү Иран тилдеринен кирген деген жоромол бар. Ал согдиче *xudāw* “падыша, шах”, орто персче *xwadāy* “падыша”, жаңы персче *xudāy* “кудай”.

Кудай сөзүнүн этимологиясы иран-түрк ареалына байланыштуу чечмеленет. Биз бул көз карашты танбайбыз, бирок ага тактоо киргизүүгө болот. Аны биз эки уңгуга ажыратабыз: *кут+ай*. Бул эки негиздин айкалышынан *кудай* сөзү пайда болгон деп божомолдойбуз.

Аллах – арабча *ilāh* “кудай”, *illāhi* “О Кудай, о Жараткан”. Исламга табынган элдерде бул Кудайдын аты. Ал аталыш түндүк арабдарда (арамей т. *алаха*) мусулманчылыкка чейин эле белгилүү болгон. К. Мусаев: “*Алла(х)* көпчүлүк учурда мусулмандардын кудайы менен байланыштырылат” – дейт. Бул аталыш катуу таркалган регион – Түндүк Кавказ, Кавказдын арты, Крым, Днестр бою, Дунай бою, Волга бою. Бул региондо *Алла(х)* сөзү туруктуу колдонулат. Кумыктарда *Худай* сөзү архаизм катары кабыл алынат, *Теңри* сейрек учурайт. Азербайжан, гагауз, ногой, татар, түрк тилдеринде *Алла(х)* сөзү көптөгөн дериваттарга ээ, таркалган идиомалардын курамында байкалат. *Теңри*, *Кудай* аталыштары болсо аларда өтө сейрек кездешет.

Кыргыз тилинде *индустардын кудайы*, *еврейлердин кудайы* деп айта алабыз. Мынттип *Аллах* сөзүн колдонууга болбойт.

Эми *асман*, *Манас* сөздөрүндөгү турпаттык жалпылык тууралуу сөз кылабыз. Кыргыз этносунун бир кыйла өкүлдөрүнүн ойтутумунда бул эки сөздүн окшош бөлүктөрү бар. Экөөнү тең *ас/ас*, *ман/ман* муундары окшоштурат. Аларды кайчылаштырсак, таркалган кесилиш дал келүүнү көрөбүз:

Манас антропоними кыргызча түшүнүк бербейт. Ал түрк сөзү эмес. Мындай сөз санскрит тилинде учурайт. Анда *манас* (басым биринчи муунда) “аң-сезим, акыл-ой” деген маанини туюнтат. Ал эми арин, кет ж.б. Енисей тилдеринде *эс* сөзү “кудай” маанисинде колдонулган. Түркчө *ыс/ис*, *эз*, уйг. диал. *исс* “ээ/эге, кожоюн”. Бул уңгуну *эс түрүндө белгилеп, ага *ман* уңгусун бириктирсек, бизди кызыктырган *ас+ман=ман+ас* сөздөрүнүн этимологиясын аныктоого кошумча жол ачылат.

Пир сөзүнүн төркүнүнө, маани маңызына лексикографтар иран элдеринен, тилдеринен кирген номинант-түшүнүк катары карашат. Пир – жашоонун кайсы бир тармагын тейлеген сырдуу күч, бул күчтүн аты. Аны “теңир” түшүнүгүнө барабарлап түшүнүүгө да болот. Түрк лингвомаданиятында *Умай* аталышы да кенен учурайт. Теонимдик милдетти *бут* сөзү да аткарат. Кыргызча *бут* “жасалма кудай, кудайдын жалпыланган элесин берген айкел; аздек, өтө ардактуу зат” (К.К.Юдахин, 1965).

Албетте, диний концептосферага тиешеси бар этноменталдык-тилдик мазмундагы сөздөр көп, алардын баарын теги, семантикасы, колдонуу чөйрөсү боюнча мүнөздөп берүүгө болот. Бирок мындай жумуш көлөмдүү эмгекти талап кылат. Ошондуктан биз аталган концептосферанын когнитивдик-тилдик мазмунун түзгөн айрым диний аталыштарды санап берүү менен гана чектелебиз. Буга тиешелүү сөздөрдүн, сөз айкаштарынын негизги топтору булар:

1. Диндин баскычтары: *магия, тотемизм, фетишизм, анимизм, арбактарга сыйынуу* (культ предков), *политеизм, монотеизм*;
2. Ишенимдин диндик субъекттери: *ырымчылар, эмчи-домчулар, магдар, төлгөчүлөр, камдар(шамандар), жайчылар, жреңтер, апостолдор, пайгамбарлар, молдолор, эшендер, кожолор, священниктер (ыйыктар), азанчылар, казылар, епископтор, папалар ж.б.*;
3. Динге терс күчтөр: *албарстылар, жиндер, шайтандар, азыткылар, желмогуздар, аезилдер, каапырлар, атеисттер, марксисттер ж.б.*;
4. Диндер, ишенимдер: *иудаизм, брахманизм, буддизм, индуизм, синтоизм, даосизм, конфуцианство, христианство/христианчылык, ислам/мусулманчылык ж.б.*; бул диний агымдар өз ичинен кичи түрлөргө ажыратылат: бир эле ислам өз кучагына *суннизм, шиизм, суфизм* сыяктуу агымдарды, зайдиттердин, исмаилисттердин, имамиттердин ж.б. секталарын алат; *христианчылык католицизм, православие, протестантизм* болуп үч агымга бөлүнүп, бирок өз курамына кичи салааларга жиктелет: протестанство эле *лютеранство, кальвинизм, англиканство* болуп үчкө ажыратылат; ошондой эле өтө көп секталар, кичи агымдар бар: *баптисттер, методисттер, адвентисттер, несториандар ж.б.*;

5. Диний нормалар катталган ыйык китептер: “Библия” (Ыйык жазма), “Куран”, “Сунна” (хадистер топтому), “Типитаку”, “Ганжур”, “Данжур” (буддизмде) ж.б.;

6. Диний ритуалдардын, салттардын аткарылышы: 1) чокунуу, крест алып жүрүү, иконага табынуу ж.б. (христиандарда); 2) келме келтирүү, намаз окуу, орозо тутуу ж.б. (исламда); 3) азап чегүү – азаптын себебин билүү – азаптан кутулуу абалы – азаптан кутулууга жол (буддизмдин төрт баскычтуу доктринасы) ж.б.;

7. Табынуу аткарылчу ыйык орундар: храм, собор, чиркөө, мечит, синагога, костел, ибадаткана ж.б.

Бул тизмени улантууга болот. Мындагы бардык аталыштар биздин темага тиешелүү. Бирок алар провербиалдык каражаттарда гана, мазмуну боюнча прецеденттик мүнөздөгү көп формулаларына өткөндө гана биздин проблематикага кирмек. Бул аталыштардын когнитивдик-мазмунунда фрейм да (куран, мечит ж.б.), сценарий да (орозо тутуу, уул баланын колун адалдоо/сүннөткө отургузуу амалы), образ да (жсин тийди, кут урду, азыткы азгырды) бар.

Акыркы жылдарда русистикада жана кыргыз тил илиминде дүйнөнүн провербиалдык сүрөтү, провербиалдык фонд, провербиалдык код, провербиалдык бирдиктер, провербиалдык концепт, провербиалдык маани сыяктуу түшүнүктөр пайда болду (А.А.Абдулатов, 2002; С.И.Гнедаш, 2005; К.З.Зулпукаров, 2007, 2018, 2019). Бул түшүнүктөр паремиологдорубуздун бир катар макалаларында (К.З.Зулпукаров, 2010а, 2010б, 2012); К.З.Зулпукаровдун ою боюнча, провербиалдык мейкиндик – бул конкреттүү тилде, тилдердин тобунда же жалпы эле тилде кезиккен жана маданий-когнитивдик-этикалык мазмунга, тажрыйбаны топтоо, сактоо жана жайылтуу жөндөмдүүлүгүнө, маанинин образдуулугуна, стилистикалык фигуралардын же топтордун жок дегенде бирөөсүнө, жалпы мазмундун инварианттуулугуна жана туруктуулугуна, жеке маанилердин вариацияланышына (түрлөнүшүнө) жана вариативдүүлүгүнө ээ болгон фразеологизмдердин жана паремиялардын жыйындысы (2010).

Өзгөрүү, өзгөрүлбөсүнө карап диний идиомаларды эки топко ажыратабыз. Өзгөртүүнү талап кылбаган, туруктуу формулалар өзгөрүлмөлөрдөн айырмаланып турат. Мисалы, *Куда кааласа* – нагыз идиома. Ал ушул түрдө гана колдонулат. Айтылганда сөз ортолоруна пауза да коюлбайт. Теонимди алмаштырууга да болбойт. Анын ордуна *Кудай/Кудаа/ Кудайым/ Кудайың/ Алла/ Аллах* варианттарынын бирөө да туура келбейт. Ал ушул түрүндө гана иштейт. Бул өтө туруктуу сөз айкашы. Эки сөздүн орун алмашуусу да кетпейт.

Башка бир мисалга кайрылалы: *Зевс – кудай*. Бул сүйлөм. Анда субъект, предикат бар. Предикатты *Куда, Кудаа* же *Алла* сөздөрү менен алмаштырууга болбойт. Предикат ушул көз караш менен алганда туруктуу. *Зевс* да өзгөрүлбөйт. Бирок башка бир тилдерде ал түрүн өзгөртүп башкача айтылышы мүмкүн. Бул мисал – кадимки сүйлөм. Ар түрдүү трансформаларга мүмкүндүк берет: 1) *Зевс – грек/ гректердин/ байыркы*

гректердин кудайы; 2) Зевс (“Ачык Асман”) – байыркы политеист гректердин кудайы ж.б. Экинчи мисалда Зевс сөзүнүн этимологиясына кайрылуу бар. Бул политеизм шартында көп кудайлардын бирөөсүнүн гана аты.

Тилдеги көптөгөн трансформалар (*Кудай жалгыз/ бирөө гана/ Кудайдын шериги жок...*; *Кудай/ Алла/ Аллах көрсөтөт/ жазалайт...* ж.б.) теологиялык фразеологизмдерге өзгөрүү сапаты мүнөздүү экендигин тастыктап турат.

Өзгөрүүгө жол койгон идиомаларды ачык фразеологизмдер деп, жол койбогондорун жабык же туюк фразеологизмдер деп атоого болот.

Диний провербиалдык мейкиндикти түзүүчү факторлор өтө эле арбын. Мисалы, прагматикасы дайын, адресант, адресат, жагдай, кырдаал ж.б. тараптары маалым провербиалдык түрмөктөрдүн позитивдүүлөрү (*Кудай жалгасын; Алла жар болуп, эсен-аман жетип алгыла; Теңирим дени-жаныңы сак кылсын* ж.б.), негативдүүлөрү (*Кудайдан жөө качкан; Кудайга салдым; Кудай урсун* ж.б.) кездешет. Аларда чийинден чыгып айныганда: *Мен кудаймын* (Арстанбек Алай)); улуу күчкө кайрылуулар (мында конкреттүү адресат жок), жашоого ыраазычылык (*Кудаага/ Кудайга/ Аллага шүгүр/ миң мертебе шүгүр/ шүгүрчүлүк; Аллахка мактоолор болсун*), Кудайды баалоо (*Кудрети күчтүү Кудай; Сактанганды сактайт* ж.б. кептик формалар кенен кездешет.

Жалпылап айтканда, бул бапта теологиялык суперконцепт менен миниконцепт фрейм катары жиктелип берилди. Кудайдын бир нече аталыштарына этимологиялык анализ жүргүзүлдү, алардын архетиптери же типтүү көрсөткүчтөрү белгиленди. *Теңир* өзүнүн кыргыз тилиндеги сакралдык жана реалдуу маанилери көрсөтүлдү. *Аллах* сөзүнүн Батыштан келгендиги жөнүндөгү жоромолго күмөн туудурган фактылар келтирилди. Иште бир канча теонимдердин келип чыгуусуна жаңыча гипотезалар сунушталып аргументтелди (*Теңир, Кудай, Аллах, Дев, Асман* ж.б.). Түрк элдерине мүнөздүү *Умай-эне* сөзүнүн этимологиясы, колдонулушу сыпатталып берилди. Ошондой эле байыркы түрктөрдүн микротеоконцепттери *йер-сув, кут* ж.б. түшүнүктөр лингвоэтномаданий сыпаттоого алынды.

Ошондой эле клерикалдык провербиалдык мейкиндик түшүнүгү киргизилип, анын белгилери аныкталды. Теологиялык суперконцепттин номинанттары катышкан идиомалардын бир тобу түрлөргө бөлүнүп мүнөздөмөгө ээ болду. Алардын жабык-ачык, түз-өтмө, оң-терс, улуттук-улут аралык ж.б. түрлөрү көрсөтүлдү.

“Кудай” концептинин дүйнөнүн “Чыгыш-Батыш” контрасттык сүрөтүн калыптандыруудагы ролу чоң. Чыгыш менен Батыш менталитеттеринин негизги айырмачылыктары ушул түшүнүккө багынычтуу.

Кыргыздын дүйнө таанымы, менталдуулугу – Чыгыш дүйнө сүрөтүнүн фрагменти. Кудай жөнүндөгү көз карашы да политеизмдин, гумандуулуктун, жамаатчылыктын таасири менен калыптанган. Алсак, эстутумубузда салмактуу позицияны эзелки диндердин калдыктары ээлеп келет. Жаңы

туулган айга сыйынуу шаманизмдин, ноороз майрамы, аластап ысырыктоо зорастримдин, баланы сүннөткө отургузуу салты иудаизм салты (арабдар аркылуу), *Манас* антропоними, *бакшы* түшүнүгү буддизмдин, жамандык-жакшылык биримдиги манихейчиликтин, көпчүлүк түшүнүк-эрежелер исламдын табылгалары катары эстутумубузда жашап келет.

Кыргызча теонимдердин эң таркаганы – *Кудай* сөзү. Бул сөздүн колдонушунда да толеранттуулук бар (еврейлердин кудайы, христиандардын кудайы ж.б.). Кудай үчүн бүт адамзат бирдей. *Аллах* сөзүнүн семантикасы тар. *Еврейлердин аллахы* дешке болбойт. *Аллах* түшүнүгүн алып жүрүүчүлөр үчүн адамдардын ичинде *каапырлар* категориясы ажыратылат.

Кыргыздын менталитетинде исламдын дүйнөгө көз карашы олуттуу орунду ээлейт. Ал коомго өзүнүн көптөгөн позитивдүү элементтерин киргизди. Мисалы, нике, үч талак, мусулмандын беш парзы (милдети), намаздын тартиптери, орозо, өлүк менен коштошуу, жаназа, аш берүү ж.б. Ислам элдердин маданиятынын, менталдуулугунун, жазуусунун жана тилинин өнүгүүсүнө түрткү берди. Исламдын таасири астында кыргыз лексикасында буларсыз кыргыз тилин жана менталдуулугун элестетиш кыйын болгон араб сөздөрүнүн бүтүндөй катмары пайда болду. Бул сөздөрдүн көпчүлүгүнүн кыргыз тилинде аналогдору жок. Мисалы, *Аллах, муслим, мечит, кафир, жин, ислам, шайтан, рамазан, үммөт, ажылык, медресе, жихад, азан* ж.б. *Аллах* сөзүнө *Кудай*, *Теңир* сөздөрү аналог болуп эсептелген күндө да, биз алардын да башка тилдерден кирген орток аталыштар экенин эстен чыгарбообуз керек.

Когнитивдик анализдин конкреттүү ыкмаларын иштеп чыгуунун милдеттерин ишке ашыруунун жолунда Е.И.Иванова тарабынан когнитивдик түшүнүгү киргизилген (2006). Анын ою боюнча, когнитивдик түшүнүгү “эмикалык бирдиктердин” узун тизмесин толтурууга умтулуу үчүн эмес, изилдөөнүн ыңгайлуулугун жана рационалдуулугун камсыз кылуу үчүн колдонулат. Когнитивдик бир же бир нече макалдын семантикалык мейкиндигин анализдөөдө реконструкцияланган жана бир макалдын, дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн фрагментин же дүйнөнүн бүткүл макалдык сүрөтүнүн когнитивдик моделин мүнөздөп берүү үчүн функционалдык жактан маанилүү болгон билимдин **пропозиционалдык бирдигин** билдирет. Эгер дүйнөнүн макалдык сүрөтүн пропозиционалдык дарак катары элестетсек, анда бул дарактын негизги түзүүчү компоненттери когнитивдик болот. Когнитивдик аныктоодо “бирдик” сөзү “өтө майда түзүүчү” деген мааниде эмес, “элемент” деген мааниде пайдаланылат. Тилдин провербиалдык мейкиндигинде **билимдин жалпыланган пропозиционалдык бирдигин түшүндүргөн когнитивдик** өзгөчө маанилүүлүккө ээ. Когнитивдик ар түрдүү мүнөздө жана көлөмдө болот. Когнитивдик билимдин жалпыланган элементи катары көбүнчө макалдын курамында калыптанат, формасы жана мааниси боюнча провербиалдык башка бирдиктерден анчейин деле айырмаланбайт.

Дүйнөнүн диний сүрөтүнүн борбордук концепти – “Кудай”. Бул универсалдуу түшүнүк провербиалдык бирдиктердин бүтүндөй бир

катарында – идиомаларда, лакаптарда, макалдарда, ырым-жырымдарда ж.б. кезигет. Провербиалдык текстте “Кудай” концепти ар түрдүү, кээде карама-каршы мааниге ээ болот. Изилдөөдө “Кудай” концепти бар макал-лакаптык санат сөздөрдүн жалпы саны аныкталды (427). Булардын дээрлик баарында “Кудай” концептинин ачык, даана (эксплициттик) номинанты колдонулат. Айрымдарында гана бул концепт шилтөө, нускоо (*сен, сага*) же көмүскө (айтылбаган, нөл) түрүндө берилет.

Кыргыз этносунун провербиалдык-диний дүйнө сүрөтүндөгү “Кудай” концептинин орду, салмагы, компоненттери, номинанттары, негизги когнитемалары айкындалды. Когнитемаларга: 1. Кудай жалгыз. 2. Кудай – бардык нерсенин жаратуучусу. 3. Кудай – өкүмдар. 4. Кудай – коргоочу, сактоочу. 5. Кудай мээримдүү ж.б. ой-пикирдин формалары кирет. Биз караган когнитемаларда сөздөрдү жараткан Кудайдын этнос кабыл алган салттуу, типтүү, зарыл жана олуттуу касиеттерин чагылдырган жалпыланган пикирлер берилет.

Кыргыздын диний-провербиалдык мейкиндигинде биз 17 ири когнитеманы ажыраттык. Аларды уюштурган учкул сөздөрдүн, идиома-макалдардын саны аныкталды.

“Кудай” номинанттарынын көп варианттуулугу – Чыгышка мүнөздүү толеранттуулуктун, тандоого берилген мүмкүнчүлүктүн көрсөткүчү деп жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Теологиялык концепттер, жогоруда айтылгандай, этностун когнитивдик-тилдик эстутумундагы маанилүү фрагмент болуп эсептелет. Аларды ар тараптан изилдөө чоң мээнетти, убакытты жана күчтү талап кылат. Диссертациялык жумушта бир гана “Кудай” концептинин провербиалдык талаасын талдоого алынды. Калган концепттердин тилдик репрезентативдерин иликтөө көп багыттуу, полиаспектилүү эмгекти талап кылат. Мындай изилдөө теолингвистикалык, лингвоэтномаданий таануучулук, психоллингвистикалык, лингвоконцептологиялык, лингвокогнитологиялык, этимологиялык, социоллингвистикалык жана лингвопаремиологиялык пландардагы анализге муктаж болот.

КОРУТУНДУ

Бул изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары кээ бир жалпы тыянактарды жасаганга мүмкүндүк берет.

1. Когнитивдик лингвистика – жаңы тармак. Ал дисциплиналар аралык когнитология илиминен XX-XXI кылымдардын чегинде бөлүнүп чыгып, тил илиминин жетектөөчү тармактарынын бири болуп калды. Анын изилдөө объектиси болуп маалыматты кабыл алуунун, түшүнүүнүн, иштеп чыгуунун, сактоонун, өзгөртүүнүн жана өткөрүп берүүнүн когнитивдик-тилдик механизмдери эсептелинет. Аны лингвокогнитология деп да аташат.

2. Когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири болуп “дүйнө сүрөтү” эсептелет. Дүйнө сүрөтү – көп түрдүү, көп баскычтагы, татаал түзүлүштөгү, түрдүү сапаттагы когнитивдик моделдердин жыйындысы. Илимде дүйнөнүн когнитивдик жана тилдик, илимий жана карапайым, философиялык жана келки илимий, рационалдык жана диний, реалдуу жана ирреалдуу ж.б. көптөгөн сүрөттөрүн ажыратышат.

3. Улуттун жашоосунда калыптанган когнитивдик-психикалык, диний-этикалык мүнөздөмөлөрү, социалдык-тарыхый, саясий-идеологиялык, маданий билим берүүчүлүк жана географиялык-расалык бөтөнчөлүктөрү менен шартталган анын дүйнө таанымын менталитет дешет. Буга менталдуулук уңгулаш түшүнүгү жакын.

4. Изилдөөдө когнитивдик лингвистиканын айрым категориялары, түшүнүктөрү арбын колдонулду. Конкреттүү мисалдардын негизинде *когниция, концепт, когнитема, пропозиция, концептуалдаштыруу, категориялаштыруу* терминдердин маани-маңызы ачылып берилди.

5. Иште *концепт* терминине категориалдык маани берилип, теологиялык түшүнүктөрдү ушул аталыш аркылуу белгиледик. Концепт – көп сапаттуу, түрдүү мүнөздөгү, татаал курамдагы менталдык түзүм. Алар көлөмү, масштабы боюнча макроконцепт, микроконцепт болуп, диахронияда баштапкы, туунду болуп, аң-сезимдеги элеси боюнча абстракттуу, конкреттүү болуп, туюу органдарына таасири боюнча реалдуу, ирреалдуу болуп ж.б. түрлөргө ажыратылат. **Белгилүү бир типтүү формулаларга киргизилген, жалпыланган пикир берүүчү концептти когнитема деп аташат.** Биздин изилдөөдө “Кудай” концептинин номинанттары кирген когнитемалар сыпаттоого алынды.

6. Ар бир концепттин мазмунунда ядро (борбор) жана периферия (жакабел, чекебел) жиктелет.

7. Дүйнөнүн диний сүрөтү – адамдын жалпы дүйнө сүрөтүнүн фрагменти. Дин менен тил бири-бири менен тыгыз байланышкан жана алардын тогошкон жеринде **дүйнөнүн диний-тилдик сүрөтү** калыптанат.

Биздин иште кыргыздын диний-тилдик дүйнө сүрөтүнүн борбору болгон “Кудай” концепти каралды.

8. Этностук менталдуулуктун спецификалык белгилери тилдин провербиалдык фондунда сакталат. Тилдин провербиалдык каражаттары этникалык менталитетти жана менталдуулукту, этностун дүйнө түзүмү, инсан жана жаратылыш, алардын Жаратуучусу жөнүндө эң эле типтүү, жалпы тарабынан кабыл алынган жана жалпыга белгилүү түшүнүктөрүн ар тараптуу чагылдырып турушат, мезгил тарабынан сыналган жана этнос жана адамзат тарабынан коюлган моралдык-этикалык баалуулуктарды камтып турушат. Биздин иште “Кудай” концепти, анын номинанттары катышкан провербиалдык каражаттары когнитивдик өңүттө талдоого алынды.

9. Тилдин провербиалдык мейкиндигинде **билимдин жалпыланган пропозиционалдык бирдигин түшүндүргөн когнитема** өзгөчө маанилүүлүккө ээ. Когнитемалар ар түрдүү мүнөздө жана көлөмдө болот. Когнитема билимдин жалпыланган элементи катары көбүнчө макалдын

курамында калыптанат, формасы жана мааниси боюнча провербиалдык башка бирдиктерден анчейин деле айырмаланбайт.

10. Дүйнөнүн диний сүрөтүнүн борбордук концепти – “Кудай”. Бул универсалдуу түшүнүк провербиалдык бирдиктердин бүтүндөй бир катарында – идиомаларда, лакаптарда, макалдарда, ырым-жырымдарда ж.б. кезигет. Провербиалдык текстте “Кудай” концепти ар түрдүү, кээде карама-каршы мааниге ээ болот. Изилдөөдө 427 провербиалдык каражат иликтенет. Алардын ар биринде ушул концепттин репрезентативдери учурайт.

11. Теоконцепттерди эки ири топко бөлүүгө болот: 1) суперконцепт (“Кудай”), 2) миниконцепт (“Пир”, “Кут”, “Умай” ж.б.). Суперконцепт кыргыздын сакраменталдык-тилдик мейкиндигинде вариантташкан синонимдер түрүндө кездешкен *Кудай/ Кудайым/ Кудая/ Кудая/ Кудай// Алла/ Алда/ Иллах/ Аллах/ Ылайым/ Илайим// Теңир// Ээ/ Эге/ Эгем// Жараткан// Көк* аталыштары менен берилет. Иште *кут* сөзүнүн сакралдык-теологиялык маани-маңызы талдоого алынды.

“Кудай” номинанттарынын көп варианттуулугу – Чыгышка мүнөздүү толеранттуулуктун, тандоого берилген мүмкүнчүлүктүн көрсөткүчү.

12. Кыргыздын диний-провербиалдык мейкиндигинде биз 17 ири когнитеманы ажыраттык. Аларды уюштурган учкул сөздөрдүн, идиома-макалдардын саны аныкталды: 1. Кудай – болушуучу, коргоочу (47 бирдик). 2. Кудай жоомарт, берешен (36 бирдик). 3. Кудай – жаратуучу (34 бирдик). 4. Кудай – Эге, өкүмдар (31 бирдик). 5. Кудай – мээримдүү, кечиримдүү (30 бирдик). 6. Кудай адилетсиз болот (25 бирдик). 7. Кудай адаштырат, адашпайт (19 бирдик). 8. Кудай – тагдыр ээси ж.б. (17 бирдик). 9. Кудай шүгүр кылгандарды жакшы көрөт (13 бирдик). 10. Кудай адилеттүү (13 бирдик). Бул жерде когнитемалык константалар, ири туруктуу маанилер берилди. Ар бир константа өз курамына келки когнитемаларды батырып турат. Мисалы, “Кудай – болушуучу, коргоочу” (47) константалык когнитема өз курамына “Кудай сактайт” (6), “Бардык нерсе Кудайдын буйругу менен болот” (9), “Кудай жардам берет” (17), “Кудай аны сүйгөндөргө жардам берет” (3), “Кудайдан балээден алыс кылууну сурашат” (6) деген келки когнитемаларды кошуп турат.

Биз ассоциативдик эксперимент жүргүздүк. Анда Ош мамлекеттик университетинин медицина факультетинин, кыргыз филологиясы факультетинин биринчи курстарынын студенттери, юридикалык коллежинин үчүнчү курсунун студенттери катышышты. Аларга экиден суроого жооп берүү сунушталды: 1. Кудай дегенде эмнени түшүнөсүз? 2. Сиз Кудайды кандай образда элестетесиз?

Эксперименттин жыйынтыктары “Кудай” концепти бар когнитемалардын талаалык түзүлүшү жөнүндө биздин гипотезаны негизинен ырастады. Студенттердин эң жыш, көп кездешкен жооптору концепттин биз белгилеген борборуна, сейрек жооптору периферияга дал келди.

Жалпылап айтканда, “Кудай” концепти кыргыздын диний-тилдик дүйнө сүрөтүнүн борбору деп атасак болот.

Келечекте аткарыла турган милдет тилдеги башка теологиялык концепттердин репрезентативдеринин провербиалдык мейкиндикте колдонулушун, жалпы теологиялык лексиканын курамын, семантикасын, этноменталдык кызматын иликтөө жана кыргыз теоллингвистикасынын негиздерин иштеп чыгуу болуп саналат.

Диссертациянын негизги жоболору автордун төмөнкү эмгектеринде жарыяланган:

1. Жолдошева, А.К. Макалдарда диний терс көз караштардын чагылдырылышы [Текст] / А.К.Жолдошева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2011. - №3. - 149-151-бб. <https://base.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2011-3.pdf>

2. Жолдошева, А.К. Кыргыз элинин ислам динин кабыл алуусунун натыйжасында араб тилинен кыргыз тилине өткөн диний концепттер [Текст] / А.К.Жолдошева, С.Б.Эргешова // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2012. - №4. - 52-57-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29128686>

3. Жолдошева, А.К. Когнитивдик-семантикалык категориялардын паремияларда берилиши [Текст] / А.К.Жолдошева, С.Б.Эргешова // Эл агартуу. – 2012. - №5-6. – 33-37-бб.

4. Жолдошева, А.К. Саламдашуу адебинин айрым бир эрежелерин студенттерге үйрөтүү [Текст] / А.К.Жолдошева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2014. - №4-2. – 188-194-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32645522>

5. Жолдошева, А.К. Тил менен дин этностук маданияттын курамдык бөлүгү катары [Текст] / А.К.Жолдошева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2022. Атайын чыгарылыш. – 158-162-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49330513&pff=1>

6. Жолдошева, А.К. Тилдин провербиалдык талаасындагы клерикалдык фразеологизмдер [Текст] / А.К.Жолдошева, А.А.Калмурзаева // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2022. Атайын чыгарылыш. – 225-234-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49330522&pff=1>

7. Жолдошева, А.К. Тилде конфессионалдык лексиканы колдонууга коомдук мамиленин өзгөрүлүшү [Текст] / А.К.Жолдошева, Ж.Элчиев // Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2022. – №3. – 128-134-бб.

8. Жолдошева, А.К. Таандык категориянын морфологиялык статусу жөнүндө [Текст] / А.К.Жолдошева // Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2022. – №3. – 72-76-бб.

9. Жолдошева, А.К. Кут түшүнүгү кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүндө [Текст] / А.К.Жолдошева, А.А.Калмурзаева, А.С.Турдуева // Наука. Образование. Техника. – 2022. - №. 2(74). – 124-131-бб. <http://not.kg/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf>

10. Жолдошева, А.К. Диний паремиялардын тутумундагы когнитемалар [Текст] / А.К.Жолдошева // Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. – 2022. - № 3(77)2022. – 1296-1299-бб.

Жолдошева Айнура Камилжановнанын 10.02.01– кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган **“Тилдин провербиалдык талаасында диний концепттердин чагылдырылышы”** аттуу темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: *теолингвистика, диний концепт, концептосфера, когнитема, теоним, тилдин дүйнө сүрөтү, менталитет, менталдуулук, Кудай, Теңир, Аллах, дин, ишеним, пайгамбар, конфессионалдык-тилдик каражаттар, диний-провербиалдык мейкиндик, христианство, ислам, буддизм, ыйык китептер, секта.*

Изилдөөнүн объекти – кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнүн диний концептосферасы.

Изилдөөнүн предмети – кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнүн диндик негизги концепттерин вербалдаштыруучу каражаттары жана алардын азыркы тилди алып жүрүүчүлөр тарабына түшүндүрүлүшү.

Изилдөөнүн максаты болуп кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүнүн диний концептосферасын синхрондук негизде комплекстүү сыпаттап берүү.

Изилдөөнүн методдору эмпирикалык (материал жыйноо, байкоо, иреттөө, чечмелөө, саноо ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, формалдаштыруу, моделдештирүү, анализдөө, синтездөө ж.б.) болуп бөлүнөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: 1) кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүнө тиешелүү диний концептосфера аныкталды; 2) бул концептосферанын комплекстүү когнитивдик дүйнө сүрөтүндөгү айрым жаңы түрлөрү синхрондук алкакта белгиленди жана негизделди; 3) диний концептосферанын модели иштелип чыкты жана сунушталды; 4) аталган концептосферанын өзөктүк жана жакабелдик чөйрөлөрү аныкталды, булардын репрезентативдери толук серептелинди; 5) диний концептосферанын доминанты катары "Кудай/Аллах" концепти когнитивдик-тилдик деңгээлде сыпатталды; 6) кыргыз менталитетине тиешелүү диний когнитемалар аныкталды жана мүнөздөлдү; 7) клерикалдык концептосфераны объективдештирүүчү лексикалык-фразеологиялык каражаттар системаланып жиктелинди.

Изилдөө натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык изилдөөдө алынган жыйынтыктар, натыйжалар ЖОЖдордогу жана мектептердеги окуу-тарбиялык процессинде кыргыздын тилдик дүйнө сүрөтүндөгү негизги диний концепттердин талкууланышына, талданышына, өздөштүрүлүшүнө үлүш кошот, иштин айрым факты-материалдарын практикалык сабактарда пайдаланууга мүмкүн. Диний түшүнүктөрдү, салттуу эрежелерди камтыган накыл сөздөр тилди, этникалык психологияны, этикетти үйрөнүүгө өбөлгө түзөт. Бул багытта чет элдиктер үчүн атайын сүйлөшмөлөрдү, билингвалдык сөздүктөрдү түзүүгө да болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жолдошевой Айнуры Камилжановны на тему **“Отражение религиозных концептов в провербиальном поле языка”** представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: *теолингвистика, религиозный концепт, концептосфера, когнитема, теоним, языковая картина мира, менталитет, ментальность, Бог/Кудай, Теңир, Аллах, религия, вера, пророк, конфессионально-языковые средства, религиозно-провербиальное пространство, христианство, ислам, буддизм, священные книги, секта.*

Объект исследования – религиозная концептосфера кыргызской языковой картины мира.

Предмет исследования – средства кыргызской языковой картины мира, вербализующие религиозные концепты, и их понимание современными носителями кыргызского языка.

Целью исследования является комплексное описание на синхронной основе религиозной концептосферы кыргызской ментально-языковой картины мира.

Методы исследования. В работе использованы эмпирические (наблюдение, сбор, упорядочение, интерпретация и другие) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, моделирование, анализ, синтез и другие) методы.

Научная новизна исследования: 1) определена религиозная концептосфера кыргызской языковой картины мира; 2) выделены и обоснованы некоторые новые виды комплексной когнитивной картины мира данной концептосферы в синхронной рамке; 3) разработаны и рекомендованы модели религиозной концептосферы; 4) определены ядро и периферия названной концептосферы, проведен полный обзор их репрезентативов; 5) описан концепт “Бог/Аллах” на когнитивно-языковом уровне как доминанта религиозной концептосферы; 6) выявлены и охарактеризованы религиозные когнитемы кыргызского менталитета; 7) системно расчленены лексико-фразеологические средства, объективирующие клерикальную концептосферу.

Область применения результатов исследования. Результаты и выводы диссертации внесут свою долю в обсуждение, анализ, усвоение основных религиозных концептов в кыргызской языковой картине мира, в учебно-воспитательный процесс вузов и школ, некоторые факты и материалы работы можно использовать на практических занятиях. Мудрые выражения, содержащие религиозные понятия, традиционные правила, создадут предпосылку для изучения языка, этнической психологии, этикета. В данном направлении можно создать и специальные разговорники, билингвальные словари для иностранцев.

SUMMARY

Dissertation submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.01 – Kyrgyz language Zholdosheva Ainura Kamilzhanovna, on topic **“Reflection of religious concepts in the proverbial field of the language”**

Key words: Theolinguistics, religious concept, concept sphere, cogniteme, theonym, linguistic world view, mentality, God/Kudai, Tengir, Allah, religion, faith, prophet, confessional-linguistic things, religious-proverbial space, Christianity, Islam, Buddhism, sacred books, sect.

The object of research the: Kyrgyz’s religious concept sphere and linguistic picture of the world.

The subject of the research: To verbalize main concepts of the Kyrgyz’s linguistic picture of the world and their explanations by modern native speakers.

The purpose of the research: To describe complexively under the synchronic basis religious concept sphere of the Kyrgyz mental-linguistic picture of the world.

The methods of the research: The work uses empirical (observation, collection, ordering, interpretation and others) and theoretical (description, comparison, generalization, modeling, analysis, synthesis and others) methods.

Scientific novelty of the research: 1) the religious concept sphere of the Kyrgyz language picture of the world is defined; 2) identified and substantiated some new types of complex cognitive picture of the world of the given concept sphere in a synchronous frame; 3) models of the religious concept sphere have been developed and recommended; 4) the core and periphery of the named concept sphere are determined, a complete review of their representatives is carried out; 5) the concept “God/Allah” is described at the cognitive-linguistic level as the dominant of the religious concept sphere; 6) identified and characterized the religious cognitive of the Kyrgyz mentality; 7) the lexico-phraseological means that objectify the clerical concept sphere are systematically dissected.

Degree of use: The results and conclusions of the dissertation will contribute to the discussion, analysis, assimilation of the main religious concepts in the Kyrgyz language picture of the world, to the educational process of universities and schools, some facts and materials of the work can be used in practical classes. Wise expressions containing religious concepts, traditional rules, will create a prerequisite for learning the language, ethnic psychology, etiquette. In this direction, you can create special phrasebooks, bilingual dictionaries for foreigners.